

Nagy Miklós Mihály

Újkori magyar katonautazók

Több mint egy évszázad telt el azóta, hogy a századforduló fiatalon elhunyt tudósa, Szamota István két önálló kötetben — *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054—1717* (1891), valamint *Régi magyar utazók Európában 1532—1770* (1892) — hívta fel a magyar szellemi élet figyelmét a nemzetközi és magyar utazási irodalom kultúr-, valamint tudománytörténeti értékeire. „...A régi útleírások elsősorban föld- és néprajzi kútforrások, de nem csekélyebb fontossággal bírnak művelődéstörténeti szempontból is...” — írta Szamota a Magyarországon járt utazókat bemutató könyvének előszavában. A ma embere e régi útleírásokból tudja meg, hogy elődeink mit ismertek a világból, hogyan látták földrajzi környezetüket, nem utolsósorban pedig ezek lapjairól tárul elénk a Föld valamikori képe.

Nemzetünk történelme utazással kezdődik, és a világlátás élménye nyomja rá bélyegét a magyarság ősi mondáira is. Szamota egyik kortársa, a századforduló nagy magyar történésze, Márki Sándor 1914-ben megjelent tanulmánykötetében — *Magyar Középkor* — a magyar utazástörténetet egyenesen *Magor* és *Hunor* mondájától eredezteti, ezzel is érzékeltetendő, hogy népünk történelmét az utazás élménye végigkíséri. Mert a magyar történelmen valóban nyomon követhető a világlátás, a távoli tájak, majd később a messzi kontinensek megismerésének vágya. Ám jóllehet e törekvés a magyar történelem kezdetétől jelen volt a kultúránkban, mégsem mondhatjuk, hogy őseink csakis a világ megismeréséért, a geográfiai tudás gyarapításáért utaztak volna. Hiszen világlátó elődeink többsége rendre diplomáciai, kereskedelmi, katonai céllal utazott, ugyanakkor a pusztán tudományos célú utazások már az újkor termékei. Következésként a magyar utazástörténeti irodalom — nemzeti kultúránk e kincse — annak megfelelően, hogy mely világjárónk milyen célból tett utazást valamely távoli vidéken, igen sokrétű, igen színes. Hiszen a diplomáciai követ másként látta a világot, mint a hadifogságba vagy éppen rabszolgaságba hurcolt honfitársa, a távoli kontinensre vetődött orvost más érdekelte, mint a tudományos problémák megoldásáért világot járó utazót. Utazási irodalmunk sajátos színtartalmát világjáró katonáink útleírásai jelentik. Azzá teszi azokat szerzőjük egyedi, katonai látásmódja, de azzá teszi az a kettősség is, ahogy e művekben egyszerre jelenik meg a történelmi eseményt jelentő háború és a világ megismerésének élménye.

Elfeledett katonautazók

A földrajzi felfedezések története nem választható el a háborúk, a hadjáratok történetétől. Hiszen ha kezünkbe vesszük az európai irodalom kezdeteit jelentő homéroszi műveket — az *Iliászt* és az *Odüsszeiát* —, akkor azt látjuk, hogy már ezekben is egyszerre van jelen a háború és az utazás, egyidőben jelenik meg a háborús események elbeszélése és a világ megismerése, együtt szerepelnek a harcosok és az utazók, akiknek főbb jegyei végül egyetlen személyben, Odüsszeusz alakjában öltének testet. Homérosz műveiből nemcsak azt tudjuk meg, hogy mely hőssel mi történt, hanem azt a világot is látjuk, amely az eseményeknek helyet adott. „...Igazi „hős”-költemény: tárgya nagy háború, királyokkal, csatákkal, párbajokkal; de a „Hinterland”-ban élénk táruul az emberi világ egész gazdagsága...” — írta Szerb Antal az *Iliászról*. Mint ahogy ugyanez mondható el bármely katonai útleírásról is, hiszen e kettősség különbözteti meg a memoárirodalmat és az utazási irodalmat is. Míg az előbbi esetében a szerző csak azt beszéli el, hogy mi történt, legfőképpen pedig azt, hogy ő mit tett és miként látta az eseményeket, az utóbbi annyiban lép túl mindezen, hogy itt már látja és láttatja azt a világot, azt a földrajzi helyet is, ahol az események történtek.

A hadakozás és a Föld megismerése a későbbi évszázadokban is összefonódott. Hiszen keresztes háborúkról nem beszélhetünk a földrajzi ismeretek fejlődésére gyakorolt hatásuk nélkül, Amerika felfedezéséről és feltárásáról nem szólhatunk Cortez, Pizarro és Balboa hadjáratai nélkül, Egyiptom és Szíria geográfiai megismerésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül Napóleon hadjáratát. Ez az oka annak, hogy a nagy geográfiatörténeti összefoglalásokban mindig jelen van a hadtörténelem is, a nagy földrajzi felfedezők neve pedig gyakorta idegen országokat meghódító katonákéval együtt jelenik meg. A nagy geográfiatörténetek rendre foglalkoznak katonai eseménytörténettel is; a múlt század második felének elsősorban földrajztörténeti és geomorfológiai munkái alapján híressé vált német professzora, *Oscar Peschel* felfedezéstörténete — *Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen* (1858) — ugyan elsősorban a földrajzi ismeretek bővülésének történetét tárgyalja, de mégsem kerülheti meg azokat a hadjáratokat, amelyek a geográfia fejlődését eredményezték. A katonai elem a geográfia történetírásában csak akkor szorul háttérbe, amikor már kevésbé a földrajzi megismerés eseménytörténete, mint inkább a geográfiai szemléletnek az emberi gondolkodásban való térhódítása válik tudománytörténeti problémává. Ám teljesen akkor sem tűnik el, hiszen a hadügy mint földrajzilag determinált társadalmi tevékenység, ugyanúgy meghatározza az emberiség szellemi fejlődését, mint maga a geográfia. A magyar geográfiatörténet eddigi, minden bizonnyal legjelentősebb alkotásán, *Teleki Pál A földrajzi gondolat története* (1917) című művén figyelhetjük ezt meg, hiszen itt már nem az a fontos, hogy mely hadjárat, mely világhódító hadvezér mennyiben járult hozzá a geográfia fejlődéséhez, hanem az, hogy a háború, a hadügy mennyiben segítette elő a földrajzi elem térhódítását az emberi gondolkodásban, a tájfogalom kialakulásában. De ugyanezt tapasztaljuk századunk nagy német geográfusának földrajztörténeti és földrajzelméleti monográfiájában is, nevezetesen *Alfred Hettner: Die Geographie*,

ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden (1927) címmel megjelent alapművében.

A magyar geográfia- és utazástörténet megfélekezett világlátó katonáinkról. Szakirodalmunk jellemzője, hogy rendszerint — főleg emigráns katonáink személyeit ismételve — megelégszik néhány közismert név említésével; az amerikai polgárháborúban hírnevet szerzett *Asbóth Sándor*, *Zágonyi Károly*, *Számwald-Stahel Gyula*, az Argentinában komoly geográfiai sikereket elért *Czetz János*, a risorgimento harcaiban magát kitüntetett *Türr István* bemutatásával. A múlt század második felének nagy magyar katonautazói közül pedig legtöbbször nem lép túl az Északi-sarkvidéken járt *Kepes Gyula*, a hatalmas szakírói tevékenységet végző *Gáspár Ferenc* és *Bozóky Dezső* írásainak idézésén, de *Almásy László*, a huszadik évszázad egyik legnagyobb sivatagkutatójának esetében már szót sem szól arról, hogy ő a második világháború időszakában egy személyben volt nemcsak utazó, hanem olyan katona is, akinek háborús szereplését egyértelműen geográfiai ismeretei határozták meg.

Pedig lenne miről beszélnünk. Katonai utazási irodalmunk gazdagságára már tulajdonképpen jó száz évvel ezelőtt fel kellett volna figyelni a magyar szellemi életben, azokban az évtizedekben, amikor a magyar bibliográfia valószínű fénykorát élte. Az akkori bibliográfiai szakirodalomból itt most csak négy olyan művet említünk meg, amelyekben már akkor összegyűjtötték a magyar katonai utazási szakirodalmat. Elsőként *Szinnyei József*nek, a korszak nagy bibliográfusának, *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertórium*a című gyűjteményét kell megemlítenünk, amelynek első kötete — *Hazai folyóiratok, évkönyvek, naptárak és iskolai értesítvények repertórium*a 1778—1873 — 1874-ben, a második kötet első része — *Hírlapok 1731—1880* — 1885-ben jelent meg. Geográfiai szempontból pedig egy szintén akkoriban készült, ám mára szinte teljesen elfeledett repertóriumra kell felhívni a figyelmet: *Havass Rezső Magyar földrajzi könyvtár* (1893) című gyűjteményére. E két nagy bibliográfiának pedig nagyon jó kiegészítését jelenti *Kacziány Géza A magyar memoire-irodalom 1848-tól 1914-ig* (1917) című műve, amely már tartalmi ismertetővel ellátva gyűjtötte össze a magyar emlékiratokat, köztük azokat, amelyek bátran megfélelelnek a katonai útleírás követelményeinek is. Ám nem szabad megfélekezni a korszak talán legnagyobb bibliográfiai vállalkozásáról sem, *Szinnyei József* nagy művéről, vagyis a *Magyar írók élete és munkái* I—XIV. kötetéről, amely 1891 és 1914 között jelent meg Budapesten.

Világlátó magyar katonák

A 17—18. évszázad fordulóján, amikor az egyetemes hadügy legfontosabb jellemzője minden bizonnyal az állandó hadseregek kialakulása, vagyis a hadakozás mesterségének végső elkülönülése volt, amikor a háborúzás immár végérvényesen a kizárólag arra felkészült szakemberek dolgává lett, ettől az időponttól beszélhetünk valódi katonautazókról. A magyar hadtörténelemre is ez érvényes. A Rákóczi-szabadságharc után, amikor az európai nagyhatalmak hadseregeiben — magyar minta alapján — megjelenik a lovassági fegyvernem egyik sajátos ága, a huszárság, hirtelen nagy keletje lett mindenhol a magyar katonának. Az újkori történelemnek ez az a pillanata, amikor hazánk fiai tömegesen fordulnak meg szinte minden európai ország hadseregében, szolgál-

latuk letelte után pedig, amikor hazatérnek, hozzák magukkal az eddig nem is hallott, nem is ismert tájak, országok híreit. Mert a magyar katona, mint ahogy az utóbbi két évtizedben ezt főleg Zachar József műveiből tudhattuk meg — *Idegen hadakban* (1984), *Franciaország magyar marsallja Bercsényi László* (1987), *Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse* (Póka-Pivny Aladár, 1982) — ebben a korban a világ minden hadszínterén, jelentősebb háborújában megfordult.

Am ezeket az évtizedeket jellemzi az utazás népszerűsödése is, amely minden bizonnyal a távoli, az ismeretlen világok irányában megnőtt érdeklődéssel, a közlekedés feltételeinek javulásával, a felvilágosodás új eszméinek terjedésével is kapcsolatban van. Jóllehet Európa egyszerű polgára számára, főleg a nincstelen, a kontinens országútajain egyedül és elsősorban gyalog közlekedő parasztok számára — a kor közbiztonságából adódóan — az utazás még nagyon veszélyes vállalkozás volt. A magyar szakirodalomban az e témával foglalkozó máig egyetlen mű, *Gyömrei Sándor Az utazási kedv története* (1934) című kötete ezért fogalmazhat úgy, hogy ebben a korban az útleírások zömét is az utazások kockázatai, veszélyei teszik ki. Az igazi változás, amikor az utazás nem veszélyes kalandok sorozata és főleg nem egyes emberek kiváltsága, csak a múlt század közepén áll be, amiről Gyömrei oly találóan írta; „...Az arisztokrata és irástudó utasok laza rajvonalai a 19. század közepe felé tömör és széles fronttá kezdenek duzzadni. Az új utastömegeket is a kifejlődő kapitalizmus meggazdagodó polgársága adja.” (130. oldal) A magyar katonai utazástörténetet pedig éppen ebben a korban jellemzi az úti élményeit leíró, a széles közönség számára publikáló hadfi, a katonai és polgári iskolákban nevelkedett, a hadakozáson és a békés kaszárnyaélet mindennapi tapasztalásán túlélő katona. Míg elődei, az európai, de főleg az okcidents hadseregeiben sajátos, magyar fegyvernemet szervező társai csak elvétve ragadtak tollat, a múlt század első felétől-közepétől feltűnik a világlátó és legfőképpen a világot láttató, a geográfiaiailag művelt magyar katona típusa. Majd pedig megszületik a magyar katonai utazási irodalom.

Ha hazai katonai utazási irodalmunkat röviden akarjuk jellemezni, akkor arra a kettősségre kell emlékeztetnünk, ami általában is jellemzi az utazási irodalmat, amelyben mindig egyszerre jelenik meg az úti élmény és a földrajzi táj. Világlátó katonáink esetében ehhez hozzá kell tennünk, hogy náluk az utazás élménye mindig háborús, esetleg emigrációs élményt is jelent. A kisebbséget, a szabályt erősítő példát pedig azok alkotják, akik a századforduló éveiben békés, főleg tudományos céllal utaznak, hiszen esetükben az utazás katonai eleme erősen elsikkad.

Jellemző példáit tekintve katonautazóink bemutatását, azokkal a katonairókkal kell kezdenünk, akik sajátos — gyakorta irodalmi — stílusukkal mesélik el élményeiket, és akik számára nem is annyira a földrajzi környezet, mint inkább az események, az általuk látott történések fontosak. E sort mindenképpen a Monarchia évtizedeinek népszerű, írásaiban a roda rodai elemeket sem nélkülöző, a zömében *Régi honvéd* álnéven publikáló, egykori negyvennyolcas honvéd századossal, *Tipula Gyulával* kell kezdenünk, aki 1892-ben, az akkori *Vasárnapi Újság* hasábjain rövid írást közölt *Radetzky tábornagy és a magyar serezek Milanóban* címmel, és ebben igen kedvező képet festett az osztrák tábornokról. Am nem ő volt a korszak egyetlen újságírója, aki háborús élményeit

közölte. A századforduló publicistája, *Virter Ferenc*, 1898-ban lépett be az USA haditengerészetébe, végigharcolta az amerikai—spanyol háborút, majd hazatérte után több, irodalmi jellegű írásban adta közzé élményeit, szintén a Vasárnapi Újságban (1898). Virter később egyébként haditengerészeti kérdésekkel is foglalkozó szakíróvá nőtte ki magát. Szintén a századforduló katonai utazói között kell megemlítenünk azt a *Sasvári Ármint*, aki fiatalemberként vett részt Bosznia és Hercegovina okkupációjában (1878), élményeit pedig *Bakalevelek a Boszniai hadjáratból* címmel önálló kötetben jelentette meg (1879). E három világlátó katonai publicistánk írásaiban nagyon jól nyomon követhető a geográfiai elem térhódítása. Míg Tipula Gyula kedélyes elbeszélésében a földrajzi táj meg sem jelenik, hiszen számára az a fontos, amilyen eseményt lát, Virternél már a háttérben jelen van, Sasvárinál pedig egyértelműen tájrajzot találunk.

E geográfiai szemlélet, a tudatos földrajzi látásmód forradalmi megjelenése katonai memoárjainkban Habsburg Miksa mexikói császárságához kötődik. Amikor 1864-ben a francia külpolitika Miksa személyében osztrák főherceget ültetett Mexikó trónjára, hazánk területéről több mint ezer magyar önkéntes kísérte őt el. A nemrég elhunyt *Tardy Lajos* a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain tette közzé Mexikóban harcolt magyar katonáink névsorát — *Az 1864—1867. évi mexikói „önkéntes hadtest” magyarországi résztvevői* (1990) —, és e nevek között több olyan személyt is találunk, aki a maga módján gyarapította katonai tárgyú utazási irodalmunkat. Mexikói katonáink sorát *Nikolics Emil* személyével kell kezdenünk, akinek a harctéren írott leveleit már 1866-ban közölte a korszak tudományos ismeretterjesztő lapja, a *Hazánk s a Külföld*. Jóllehet *Nikolics* harctéri levele elsősorban a gerillaháború kegyetlenségéről szól, ám csakúgy, mint kortársai, már ő is észreveszi a táj, az ország szépségét; *„...Nem vagyok képes azt a meglepetést leírni, mely embereinket minden kanyarulatnál vagy fennsíkön köszöntötte: de annyit monáhatok, hogy ezeket látva, teljes forgalmunk volt a paradicsomról, melyet Ádám ósatyánk Éva nejével lakott.”* — írta *Nikolics*, és a mexikói táj megjelenített szépsége, gazdagsága tükröződött tollat ragadó bajtársainak — *Sarlay Pál*, *László Károly* — leírásain is. A mexikói önkéntes erők tagja volt *Pawlowszki Ede* — a háború végén már Miksa császár testőrszázadának parancsnoka — is, aki hazatérte után *Miksa császár mexikói szerencsétlen expedíciójának leírása* címmel (1882, 1894) önálló kötetben tette közzé háborús és utazási élményeit. Kutatásaink alapján mondhatjuk, hogy a magyar katonai szakirodalomnak minden bizsonnyal ez volt az első olyan műve, amely tudatosan túllépett a háborús emlékirat keretein már vállalta az útleírás műfaját. Ennek volt köszönhető, hogy *Pawlowszki* a kötet címlapján szükségét érezte feltüntetni; *Mexikói élet— utazási élmények*.

A hadügynek, a geográfiának, a háborús memoárnak és a földrajzi tájleírásnak ezt az erős összefonódását *Pawlowszki* könyve után *Bulyovszky Károly* *Boer-angol tűzben* (1901) című művében figyelhetjük meg. *Bulyovszky* a századforduló éveiben fiatal tisztként szolgált az Osztrák—Magyar Monarchia hadseregében, ám amikor az afrikai kontinensen kitört az angol—búr háború, azzal a szándékkal utazott oda, hogy belép a búr hadseregbe. A hadszíntérre megérkezve, amikor látta a búr hadsereg szervezetlenségét, megváltoztatta szándékát és úgy döntött, hogy csak haditudósítoként vesz részt a háborúban.

Hazatérte után publikálta útleírását, amelyben a mexikói önkéntesekéhez hasonló jellegű földrajzi ismertetéseket találunk.

A múlt század magyar katonai utazási irodalmán belül egészen sajátos helyet foglal el három haditengerész-katonaorvosunk: *Kepes Gyula*, *Bozóky Dezső*, *Gáspár Ferenc*. Ők már a tudományos igénnyel szemlélődő, gyakorta a geográfusokat is felülmúló módon látták és láttatták a világot, olyan katonautazók voltak, akiknek személyét ma is számon tartja a magyar geográfia-történet. A legnagyobb tudományos sikert közülük *Kepes Gyula* mondhatta magáénak, hiszen ő volt az *Osztrák—Magyar Északi-sarki Expedíció* egyetlen magyar résztvevője (1872—1874). Ez az expedíció fedezte fel az Arktisz addig ismeretlen szigetcsoportját, amelyet a Monarchia uralkodójáról *Ferenc József-földnek* neveztek el. A magyar földrajztudomány nagy kára, hogy az expedícióról *Kepes* könyvet nem írt, hanem csak előadásokat tartott úti élményeiről. Másik két haditengerészünk ugyan nem büszkélkedhet olyan világraszóló felfedezésekkel, mint *Kepes Gyula*, de érdemeik a magyarság geográfiai ismereteinek terjesztésében mégis egyedülállóak. *Bozóky Dezső* 1907 és 1908 között szintén hajóorvosként vett részt a Monarchia haditengerészetének a távol-keleti vizeken tett útján és élményeit két kötetben írta meg, *Két év Keletáziában* címmel (1911). E szép kiállítású, igen sok fényképpel illusztrált mű a magyar utazási irodalom kiemelkedő alkotása, amelyről a korszak nagy magyar geográfusa és igen szigorú földrajzi kritikusa, *Cholnoky Jenő* maga írta le a *Földrajzi Közlemények* 1911. évi kötetében; „...*Williams, Richthofen és Lóczy* könyvei óta nem olvastam olyan elfogulatlan leírást a *Khínaiakról*, mint ez az első kötet. Amazok tudósok, akik a természetvizsgáló éles szemével és tárgyilagos ítéletével beszélnek a Föld legnagyobb nemzetéről. *Bozóky* nem szakember a geográfiában, de kitűnő orvos lehet, mert minden bármilyen irányban képzett természetvizsgálónak megvan az a tulajdonsága, hogy rendszeren más tudományok terén is kritikával szemlél és mond véleményt...” *Bozóky* Kinában, Japánban és Koreában tett útja természetesen nem volt egyedi a századforduló magyar hadügyében. Harmadik hajóorvosunk, *Gáspár Ferenc* jóval többet utazott és főleg többet publikált, mint *Bozóky*. *Gáspár* közel két évtizedet töltött a haditengerészet szolgálatában és bejárta a Földközi-tenger, az Indiai-, Atlanti-, valamint a Csendes-óceán vizeit is. Úti élményeit pedig nagyszabású, szép kiállítású, igen terjedelmes kötetekben tette közzé — *Negyvenezer mérföld vitorlával és gőzzel* (1892), *Hét év a tengeren* (1903), *A Föld körül I—VI.* (1906—1908) —, de ő készítette el a korszak egyik legjelentősebb felfedezéstörténetét is. *A fehér ember útja I—II.* (1911—1912) címmel. *Cholnoky Jenő* a *Földrajzi Közleményeknek* ugyanabban a számában, ahol *Bozóky* könyvét méltatta, fogalmazta meg véleményét *Gáspár* szakírói munkásságáról; „...*Gáspár Ferenc dr. nagyon hasznos író a geográfiára nézve. Senki sem tud úgy csábítani az utazásra, világlátásra mint ő és még senki sem írt a magyar közönségnek olyan könyvet, mint ez, mely okvetlenül az utazók és az utazások felé fordítja az intelligens magyar publikum figyelmét.*”

E fokozottan geográfiai szemléletű katonai útleírások mellett a szakirodalomnak létezik egy másik ága is, amelyet leginkább a múlt század második felének magyar emigráns katonái képviselnek. Az a széles körű memoáirodalom, amely a hazánkat 1849 után elhagyó szabadságharcosainkhoz kötődik, elsősorban ugyan a hol, mi történt kérdésére keres választ, de közben szívesen

foglalkozik a földrajzi táj leírásával is. A risorgimento és az észak-amerikai polgárháború harcaiban részt vett magyar katonák emlékiratai így gyakorta egyesítik a memoárt, valamint az útleírást és így adnak eleven képet az akkori világról. Ugyanakkor pedig emigráns katonáink között találunk olyan személyeket is, akik kevésbé szakirói munkásságukkal, mint inkább a világ megismerésében betöltött szerepükkel emelkednek ki.

Ez utóbbi típust leginkább *Czetz János*, a magyarországi forradalom és szabadságharc egykori tábornoka képviseli, aki a század második felében Argentína addig ismeretlen belső területeinek feltárásában, valamint az argentin tisztképzés és térképészet létrehozásában jeleskedett. Geográfiai szempontból hozzá hasonló jelentőségű személy *Türr István* tábornok, aki Radetzky marsall seregéből állt át a piemonti seregbe, Garibaldi oldalán végigharcolta a risorgimento háborúját. A későbbi évtizedekben politikai tevékenysége mellett részt vett a Panama-csatorna nyomvonalának kitűzésében, majd *Gerster Béla* magyar mérnök segítségével Görögországban megépítette a Korinthoszi-földszorost átvágó csatornát és hazánkban is nagy érdemei voltak a belső víziutak fejlesztésében.

A korszak többi magyar emigráns katonájának írásaiban is színes táj- és társadalomrajzokat találunk. Így például *Klapka György* tábornok emlékiratai — *Emlékeimből* (1886) — ismerhetjük meg a múlt századi Törökország egyes területeit, *Kunffy Adolf* 1910-ben, *Itáliában a magyar légiónál* címmel megjelent emlékiratából nyerhetünk képet az olaszországi magyar emigráció életéről és mindennapjairól. De e sorba illik bele *Mednyánszky Cézár*, az 1848—1849-i szabadságharc tábori papjának naplója is, amelyet *Óvári-Avary Károly* rendezett sajtó alá 1930-ban, és akinek életrajzi regényét *Sárközi György Mint oldott kéve* címmel írta meg (1931). Naplójának megjelenése óta Mednyánszky bekerült a magyar utazási antológiákba, hiszen az ő soraiból ismerhetjük meg az Ausztráliában, Tahitén és Észak-Amerikában, valamint Európában élő magyar emigráció küzdelmes mindennapjait. Szinte ugyanez mondható el *Kinizsi István* igen sok humorral megírt *A „sánta huszár” naplója, adalékok az emigráció történetéhez* (1895) című kötetéről is, amely 1852-ig követi nyomon a hazánkat elhagyók sorsát. Szintén e témát dolgozza fel *Dancs Lajos* — egykori negyvennyolcas tisztünk — *Töredékek tíz éves emigrationalis élményeimből* című emlékirata (1890). Miután menekülni kényszerült hazájából, Dancs egy évet töltött Konstantinápolyban, majd *Mészáros Lázár* — egykori tábornokunk — amerikai telepén dolgozott, amelynek leégése után, látva, hogy Amerikában nem tud érvényesülni, 1858-ban tért haza Magyarországra.

A kor háborúi közül emigránsaink minden bizonnyal az amerikai polgárháborúban vettek részt legnagyobb számban. Az abban harcoló magyar katonák szereplését feldolgozó két mű — *Vasváry Ödön: Lincoln's Hungarian Heroes* (1939), valamint *Ács Tivadar: Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861—65* (1964) több olyan honfitársunkat is említi, akik a kor magyarországi lapjaiban közölt háborús írásaikon keresztül ismertették meg idehaza egyrészt az amerikai társadalmat, másrészt pedig Amerika földjét és az ott történeteket. Az amerikai polgárháborúban részt vett magyar katonák sokaságából itt csak egy nevet említnék, *Láng Henrikét*, akiről ma mindössze annyit tudunk, hogy a forradalom és szabadságharc után Amerikába került, végigharcolta a polgárháborút, majd miután tisztként leszerelve hazatért, több írást is közölt

amerikai élményeiről. Ám ekkor neve már nem volt ismeretlen a magyar újságolvasók előtt, hiszen harctéri sebesülésének, a déliek fogságába esésének, valamint kiszabadulásának történetét *A Hon* című lapban — 1865. január 6. és 8-i szám — *Egy magyar hadifogoly a conföderált államokban* címmel már megírta. Hazatérte után az amerikai társadalomról szóló írásait — *A titkos rendőrség az Egyesült Államokban* (1875), *Az amerikai rendőrség* (1875), *Rajzok az Egyesült Államokból* (1876) — a *Vasárnapi Újság* közölte. Hadszintéren szerzett tapasztalatait pedig a korszak magyar hadtudományi folyóiratában — *A Ludovica Akadémia Közlönye* — két részes írásban tette közzé (1877) *Részletek az éjszak-amerikai 10-ik hadtest egyes csapatainak 1862—63-iki működéséről* címmel. Kevés olyan magyar katonautazónk van, mint Láng Henrik, akinek egyszerre volt szeme a katonai események leírásához és értékeléséhez, valamint a civil társadalom mindennapjainak ábrázolásához. Szinte egyedüli abban, ahogy felfigyel a társadalom apró jelenségeire és sajátos abban is, hogy ugyanakkor nem felejtí el a régen elhagyott hazában látottakat, hiszen írásaiban legtöbbször összehasonlítást is tesz a magyar állapotokkal.

Katonai utazási irodalmunkban századunk két nagy világgéése külön fejezetet jelent. Földrajzi szempontból elsősorban azért, mert akár az első, akár a második világháború memoáirodalmát is nézzük, alig találunk olyat, amelyben ne szerepelne valamilyen tájleírás. Ez már a geográfiai szemlélet tömegessé válásának kora, vagyis azok az évtizedek, amikor a földrajzoktatás általánossá tétele érezteti hatását az emlékiratokon is. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy századunk két világháborúja, amelyekben milliós tömegek vettek részt, bővítette a magyar társadalom földrajzi ismereteit. A frontokon megfordult katonatömegek, a hadifogolytáborokat megjáró százvezredek, magukkal vitték a messzi tájak ismeretét, az ott szerzett tapasztalatokat. Szinte hihetetlen, hogy a magyar katona főleg az első világháború éveiben hány hadszíntéren, hány kontinens hadifogolytáborában járt. Jól szemlélteti ezt a *Baja Benedek, Lukinich Imre, Pilch Jenő*, valamint *Zilahy Lajos* szerkesztésében még 1930-ban megjelent *Hadifogoly magyarok története* című mű, amelynek lapjain a világ minden kontinensén működő hadifogolytáborok lakóinak milliós tömegei sorakoznak, az olvasó elé tárva a modern háború globális méreteit, mérhetetlen szenvedéseit. Ám a hadifoglyok hatalmas vándorlásainak mégis volt egy haszna, a geográfiai ismeretek bővítése. Hiszen ennek köszönhetjük, hogy sorra jelentek meg földrajzi leírások addig soha sem hallott vidékekről, kevésbé ismert tájakról. A volt hadifoglyok által írt könyvtárnyi műből elég egyet megemlítenünk ennek érzékeltetésére. Hazánk egyik neves geológusa és geográfusa, *Hoffer András* orosz hadifogságban járt a Bajkál-tó környékén és az itt szerzett személyes élmények alapján írta meg a *Bajkál* című rövid feldolgozását, amely a két világháború közötti divatos évkönyvben, a *Magyar földrajzi évkönyv* 1926. évi kötetében jelent meg. Hoffer már a földrajzilag magasan képzett katonautazót testesíti meg, akit a háború zűrzavaros viszonyai bárhová is vetettek, mindenhol a tudományos megismerés utáni vágy irányított. A katonautazónak e sajátos, tipikusan modern alakja a két világháború között teljesedik ki, amikor utazás közben a világ megismerése, a megszerzett ismeretek és a hadügy igényei a magyar katonai utazási irodalomban végképp összeolvadnak.

A tudós magyar katonautazók sorát *Somogyi Endre* nyitja meg, aki a magyar katonaföldrajzot és katonai térképészetet a tudomány szintjére emelte, és aki

századunk húszas éveinek közepén járt Törökországban és élményeit a korszak katonai lapjában — *Honvédelem* — tette közzé. Somogyi írásai — *Stambuli (konstantinápolyi) képek* (1925—1926.), *Tengeren Triestből Stambulba (Konstantinápolyba)* (1925), *Az anatóliai vasuton Stambultól Angoráig* (1926) — már jóval túlmutatnak a megszokott útleírásokon, hiszen szerzőjük minden társadalmi jelenséget a tudós katona szemüvegén át néz és minden katonai, hadügyi tényt a társadalmi folyamatok iránt érdeklődő tudós elkötelezettségével lát. Somogyi mellett ugyanez jellemzi a korszak népszerű magyar katonai szakírójának, *Németh Józsefnek* abessziniai naplóját is. Németh az 1935—1936-os abesszin—olasz háború után járt a hadszíntéren és úti naplóját, valamint a háborúról készített hadtudományi értékelését a korszak hadtudományi folyóirata, a *Magyar Katonai Szemle*, 1936-ban külön tematikus számban publikálta. Németh József útleírásában együtt van jelen tájleírás, úti élmény és a háború hadtudományi feldolgozása, érzékeltetve a hadügy és a geográfia szoros összhangját, vagyis azt a gondolatot, amely legtisztábban majd évszázadunk legnagyobb magyar katonautazójának, *Almásy Lászlónak* munkásságában csúcsosodik ki.

Mert a sivatagkutató *Almásy László* személyében — mint ahogy azt napjainkban megjelent biográfiai feldolgozásai, *Kubassek János: A Szahara bűvöletében* (1999) és *Török Zsolt: Salaam Almásy* (1998) bizonyítják — nemcsak a Libiai-sivatag még ismeretlen területeinek feltáróját tiszteljük, hanem a korszak jótollú földrajzi szakíróját is. Hiszen Almásy művei — *Autóval Szudánba* (1929), *Az ismeretlen Szahara* (1934), *Levegőben... homokon...* (1937) — bizonyítják írói képességeit és a magyar utazási irodalom legjobb alkotásainak sorába tartoznak. Ám ezek mellett Almásy *Rommel seregénél Líbiában* (1943) című műve gazdagítja leginkább katonai utazási irodalmunkat. Háború, útleírás egyben e könyv, amely követi a Pawlowszki által megkezdett hagyományokat, de ugyanakkor túl is lép azokon, amennyiben a háborús eseményeket egyszerre szemléli két világháború frontjain megfordult katonaként és tudós geográfusként. Ettől válik egyedivé, ettől lesz az újkori magyar katonai utazási irodalom egyik remekévé, katonai utazástörténetünknek azzá a csúcspontjává, amely egész fejlődését jellemzi. Hiszen Almásy személyében egyesül e sajátos szakirodalom két folyama, a hadügyi és a geográfiai események és jelenségek látatása, itt és kortársainál válik igazi szintézissé, amely ma még követőkre vár.